

Fərəc Fərəcovun "Yaycı soyqırımı" əsərinin problematikası və janr xüsusiyyətləri

Salida Şarifova

Filologiya elmləri doktoru

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, Azərbaycan.

E-mail: sharifovasalida@rambler.ru

Annötasiya. Fərəc Fərəcovun üç bölümdən ibarət olan (I bölüm "Məkrli köçürmələr", II bölüm "Ən böyük qətləmə – Yaycı soyqırımı", III bölüm "O müdhiş faciədən zaman keçsə də") "Yaycı soyqırımı" əsəri xalqımızın tarixinə yazılmış soyqırım problemini işıqlandıra bilmişdir. Əsərdə yalnız Yaycı soyqırımına deyil, Azərbaycan xalqının tarix boyu üzlaşdığı soyqırımlarına nəzər salınmışdır. Müəllif xalqa qarşı zaman-zaman törədilmiş soyqırımlara münasibətini bildirməklə onların mahiyyətinə varmış, Bakı, Bakı quberniyasının müxtəlif bölgələrində, həmçinin Şamaxı, Quba, Naxçıvan, Zəngəzur, Qarabağ və digər ərazilərdə törədilmiş soyqırımlara da aydınlıq gətirmişdir. Kitabda soyqırım millətindən asılı olmayaraq hər bir xalqa qarşı edilmiş mənfur əməl kimi təqdim edilir.

Açar sözlər: Soyqırım, Yaycı soyqırımı, janr qarışıqlığı, publisistika, sənədli faktlar

Məqalə tarixəsi: göndərilib – 19.08.2020; qəbul edilib – 26.09.2020

Problematics and genre features of Faraj Farajov's work "Yaydzhı genocide"

Salida Sharifova

Doctor of Philological Sciences

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS, Azerbaijan.

E-mail: sharifovasalida@rambler.ru

Abstract. Faraj Farajov's work "Yaydzhı genocide", consisting of three parts (part I "Insidious Transfers", part II "The Greatest Massacre - Yaydzhı genocide", part III "Although time has passed since that terrible tragedy"), was able to shed light on the problem of genocide in the history of our people. The work looks not only at the Yaydzhı genocide, but also at the genocides faced by the Azerbaijani people throughout history. Expressing his attitude to the genocides committed against the people from time to time, the author clarified their essence, the genocides committed in Bakı, various regions of Bakı provinces, as well as in Shamakhi, Guba, Nakhchivan, Zangazur, Karabakh and other areas. The book criticizes the genocide as a heinous act against every nation, regardless of nationality.

Keywords: genocide, "Yaydzhı genocide", genre confusion, publicism, documentary facts

Article history: received – 19.08.2020; accepted – 26.09.2020

Giriş / Introduction

Azərbaycan Yazıçılar və Jurnalistlər Birliklərinin, həmçinin Türkiyə Elm və Ədəbiyyat Şahiblərinin Məslək Birliyinin üzvü Fərəc Fərəcovun "Yaycı soyqırımı" əsəri üç bölümdən ibarətdir. I bölüm "Məkrli köçürmələr", II bölüm "Ən böyük qətləmə – Yaycı soyqırımı", III bölüm "O

müdhiş faciədən zaman keçsə də" adlanır. "Yaycı soyqırımı" əsərində xalqımızın tarixinə yazılmış soyqırım problemi işıqlandırılmışdır. Soyqırım etnik, irqi, dini və ya milli qruplara qarşı düşünülmüş, sisteməlik şəkildə tam və ya qismən məhv edilməsi prosesidir. Bütün tarixi dövrlərdə müxtəlif xalq və millətlər soyqırımla qarşılaşmış, bu da özlüyündə bəşəriyyətin, insanlığın amansız itkisidir.

Əsas hissə / Main Part

Fərəc Fərəcovun qələmə aldığı "Yaycı soyqırımı" kitabının problematikasında yalnız Yaycı soyqırımına deyil, Azərbaycan xalqının tarix boyu üzlaşdığı soyqırımlarına aydınlıq gətirilmişdir. Fərəc Fərəcov Azərbaycan xalqına qarşı zaman-zaman törədilmiş soyqırımlara münasibətini bildirməklə yanaşı, onların mahiyyətinə varmışdır. 1918-ci illərdə Şamaxıda, Qubada, Bakıda törədilmiş soyqırımlara aydınlıq gətirmişdir. Müəllif Zəngəzur soyqırımını Əyyub Abbasovun "Zəngəzur" romanında izləmişdir. Xalqın çox da uzaq olmayan tarixinə çevrilmiş Xocalı qətləminə də xalqın başına gətirilmiş faciələrdən biri kimi nəzər salmışdır. Müəllif 30 mart və 3 aprel tarixləri arasında Bakı, Bakı quberniyasının müxtəlif bölgələrində, həmçinin Şamaxı, Quba, Naxçıvan, Zəngəzur, Qarabağ və digər ərazilərdə Daşnaksütundan olan erməni silahlı dəstələrinin və S.Şamuyanın rəhbərliyi ilə Bakı Soveti tərəfindən azərbaycanlılara qarşı törədilmiş soyqırım detalları incələmişdir.

Müəllif "Yaycı soyqırımı" kitabında ermənilərin Azərbaycanda necə məskunlaşmasına aydınlıq gətirməyə çalışmış, xalqımıza qarşı soyqırım törədənlərin kimliyini açıqlamışdır: "Hələ eramızdan əvvəlki dövrlərdə öz məlum əməlləri muqabilində Avropadan sıxışdırılan, qovulan ermənilər Kiçik Asiya, Yaxın və Orta Şərq ölkələrinin bəzi bölgələrində məskunlaşmış olmuşlar. Onların bir qismi isə Azərbaycanın və Gürcüstanın ərazilərində sığınacaq tapmışdır" [3, s. 9].

Fərəc Fərəcov "Vədi hadisələri ..." başlıqlı yazısında 1920-ci ildə Vədi rayonunun Yuxarı və Aşağı Şahablar, Çanaqqı, Birəli, Çığır, Əzizkənd, Yuxarı və Aşağı Ernik, İnqala, Xortum, Xınıd, Qaratopraq, Təzəkənd, Qaraqoyunlu, Yuxarı və Aşağı Dəhnəz, Göl, Daşnav, Xosrov, Keşdağ, Kütüz, Kotuz, Qarabağlar və s. kəndlərində ermənilərin törətdikləri faciələrlə toxunur. Müəllif kitabda tarixin utancverici səhifələrindən biri, ermənilərin soyqırımından yaxa qurtarmağa cəhd etmiş azərbaycanlıların Ərəblər korpusundan İrana keçmələrinin qarşısını alan İran sərhəddçilərinin insanlığa sığmayan hərəkətlərini təsvir etmişdir. Fərəc Fərəcov kitabda bu amili Əkbər Əliyevin Zeynal Vəfa tərəfindən qələmə alınan fikirlərinə əsaslanaraq belə təqdim edir: "Türk qanına yerikləyən vəhşi erməni quldurlarının qarşısında duruş gətirə bilməyəcəyini gəran əliyalın əhli öz din qardaşlarının köməyinə sığınmaq üçün İrana tərəf üz tutdu. Lakin İran sərhəddçiləri Ərəblər korpusünün qarşısında Ərəbzəngi kimi dayanıb onları içəri buraxmadılar. Biçarə yurdtaşları özlərini ağır faciələr burulğanına düşmüşdü. Arxadan onları ermənilər gullə-baran edir. qarşıda isə sərhəddçilər sıxışdırıldılar" [3, s. 34].

Müəllif azərbaycanlılara köməyin özümz tərəfindən həyata keçirilməsini xüsusilə qabartmışdır. Vədi soyqırımı zamanı azərbaycanlıların İran sərhədini keçməsinə imkan verməyən, ermənilərə şərait yaradan İran sərhəddçiləri din qardaşlarına yardım etmədilər. Yardım edən isə Azərbaycan fəxr edəcəyi Vedili Abbasqulu bəy Şadlinski olmuşdur. Vedilərin köməyinə ağır, dar zamanlarda yardıma gəlmiş Abbasqulu bəy Şadlinski Vedidə erməni-daşnak quldur dəstələrinə qarşı könüllü xalq birləşməsi olan "Qırmızı tabor"u təşkil etmişdi. 1918-1921-ci illərdə onun komandiri olmuşdur. "Yaycı soyqırımı" kitabında Abbasqulu bəy Şadlinski haqqında geniş məlumatın verilməməsi təəssüf doğurur.

"Yaycı soyqırımı" kitabında maraqlı məqamlardan biri də "Andronik kimdir?" başlıqlı yazıda Andronikin təqdim edilməsində özünü göstərmişdir. Andronikin bir məxluq kimi donə-donə Türkiyə hökumətinə qarşı dönüklük etməsi əsərdə əksini tapmışdır. 1890-cı illərin əvvəllərində Türkiyədə yaşayan erməniləri ətrafına toplayıb Şərqi Türkiyənin Muş, Van, Ərzurum, Qars və s. vilayətlərində qırğınlar törətməsi, komissar Həsni bəyin tapşırığı ilə 1894-cü il fevralın 21-də həbs edilməsi, bu zaman Qurana and içib azadlıq əldə etdikdən sonra Unanda yenə erməniləri ətrafına toplaması, Türkiyəyə qayıdıb Ənvər paşanın ona "paşa" titulu verilməsi və şərq cəbhəsində

də yaranacaq erməni hərbi dəstələrinə baş komandan təyin edilməsi, Andronikin "paşa" tituluunu aldıqdan sonra yenidən Şərqi Türkiyədə iğtişaşlar törətməsi və s. hadisələr kitabda əksini tapa bilməmişdir. Fərəc Fərəcov Andronikin dəfələri bağışlanması amilini xüsusi olaraq qabarda bilməmişdir: "...Türkiyə dövləti öz ölkəsində qiyamlar, iğtişaşlar, qanlı terror hadisələri tərədən ermənilərlə heç də sərt rəftar etməmişdir. Əksinə onlara nə qədər güzəştlər etmiş, silahlarını yerə qoyub düz yola qayıtmalarını istəmişdir. Həttə erməni terrorçularının başında duran Androniki belə bağışlayıb azad etmiş, həmçinin ona səlahiyyətli vəzifələr tapşırılmışdır" [3, s. 47].

Bir faktı vurğulamaq lazımdır ki, ermənilərin şirin dilinə inanana birini də Yayıçı sakinlərinin olması Fərəc Fərəcov tərəfindən vurğulanmışdır. Müəllif kitabda ermənilərə inanan Yayıçı sakinlərinin ermənilərə aidanması epizodunu bir neçə dəfə təkrarlamışdır da... "...bu qanlı tədbirin həyata keçirilməsində Yayıçıya qonşu olan Yuxarı Aza və Der kəndlilərinin erməniləri də yaxından iştirak etmişlər. Görüşüb danışdığım adamlar həm də onu bildirmişdilər ki, məhz o xain, iblis xislətli qonşular kəndə gəlib camaatı arxayınlaşdırmışdılar. Demişlər ki, "Əsla narahat olmayın. İş-gücünüzəndən qalmayın. Andronikin məqsədi öz qoşunu ilə gəlib buradan Zəngəzur tərəfə keçməkdir... Yayıçıya yaxın belə düşməyəcək..." [3, s. 79]. Türklər kimi azərbaycanlılar da, yəni yaycılıqlar da tədbir görmək əvəzinə inanırlar. Andronikin vəhşiliklərindən, türklərə qarşı törətdiyi faciələrdən xəbərdar olduqları halda arxayın düşdülər. Bu arxayınlıq da xalqın, millətin soyqırımına çevrildi. Müəllif də məhz bu amili açıqlayaraq ağır nəticələrlə sonlanan hadisəyə münasibətini bildirmişdir: "Bu inanmanın isə nəticəsi haqqında bəhs etdiyimiz ən faciəli soyqırım oldu. Bu inanmaq təkcə bir kəndə, bir obaya yox, bütün Naxçıvana, Azərbaycana ağır zərbə oldu..." [3, s. 79].

Fərəc Fərəcov "Yayıçı soyqırımı" əsərinin kompozisiyasını müxtəlif elementlərlə zənginləşdirməyə qadir olmuşdur. Müəllif qələmə aldığı kitabın məzmununa uyğun epiqraflardan istifadə etmişdir. Bu epiqraflar tanınmış şəxsiyyətlərə, şifahi xalq ədəbiyyatına, müəllifin özünün hikmətli fikirlərini ifadə edən cümləni əhatə etmişdir. Müəllif Məhəmməd peyğəmbərin kəlamlarına kitabın başlanğıcında yer vermişdir. "Əgər utanmışsan, istədiyini elə", "Səvaş vaxtı qocalara, kiçik uşaqlara, qadınlara əl qaldırmayın, onları öldürməyin" kimi hikmətli kəlamlar Allahın sonuncu elçisi Məhəmmədə aiddir.

Müəllif "Yayıçı soyqırımı" kitabının "Məkrli köçürmələr" adlı birinci bölümündə zərbi-məsəllərə müraciət etmişdir: "Özümə yer eylərəm, gör sənə neylərəm". Epigraflar sadə cümlə strukturunda olaraq, mübtədasi buraxılmış müəyyən şəxslə cümlə quruluşunda olması ilə diqqəti cəlb edir. "Özümə yer eylərəm, gör sənə neylərəm" epigrafi birinci şəxsin təkində təqdim edilmişdir. Müəllif isə təqdim etdiyi epigrafla bizi Azərbaycan ərazilərində özlərinə yer etmiş ermənilərin yerli əhaliyə qarşı apardıqları siyasətini əks etdirmişdir. İdeya yönümü kimi çıxış edən epigraflarda siyasi-ictimai durum əksini tapmışdır.

Fərəc Fərəcov birinci bölümün "Zaman-zaman törədilən soyqırımları" başlıqlı yazıda da atalar sözünü epigraflar kimi vermişdir: "Yersiz gəldi, yerli qaç". Bu frazeoloji birləşmənin mənası kimsə özünə aid olmayan bir əşyaya zorakılıq yolu ilə, haqsızlıqla sahib çıxmaq istəyərkən işlədilən ifadədir. Müəllifin epigraflar məqamında işlətdiyi əlverişli açıq-aydın özünü göstərməkdədir.

"Xocalı qətləmi" (1992) başlıqlı yazıda müəllif "Utanmasan oynamağa nə var ki!" atalar sözünü də epigraflar kimi təqdim etmişdir. Oxucu ilk növbədə bu epigraflar oynamaqla əlaqəsi haqqında düşündüyü üçün sual doğurur. "Xocalı qətləmi" ilə utanmadan oynamağın nə əlaqəsi var? Şübhəsiz ki, müəllif "Utanmasan oynamağa nə var ki!" atalar sözünü işlətməklə sifir rəqs etmək mənasını nəzərdə tutmamışdır. Müəllif bu epigrafla ermənilərin etdikləri əməlləri qiymətləndirərək, vurğulayır ki, yersiz bir hərəkət üçün üz lazımdır.

Fərəc Fərəcov "Yayıçı soyqırımı" kitabının "Ən böyük qətləim – Yayıçı soyqırımı" adlı ikinci bölümündə təqdim edilmiş hikmətli ifadə müəllifin özünə məxsusdur: "Kəndim mənim, yurdum mənim!" Müəllif bölümün başlanğıcında özünün hadisələr haqqında düşüncələrini qısa fikir şəklində işlədə bilməmişdir. Müəllifin işlətdiyi epigraflar ideya baxımından, kitabın bu bölümündəki ideyanı əhatə edir, mövzunun xarakterini, həmçinin inkişafını göstərməyə nail ola bilər.

26 mart 1998-ci il tarixli "Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin Fərmanı ilə 31 mart Azərbaycanlıların Soyqırımı Günü kimi qeyd

olunur. Heydər Əliyevin 26 mart 1998-ci il tarixli Fərmanını "Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı" başlığı ilə "Yayıçı soyqırımı" kitabında əsərin proloqu kimi diqqəti cəlb edir. Bu fərman ilə oxucu əsərin nədən bəhs edəcəyini, əsərin mövzu və ideyasının hansı istiqamətdə olacağını müəyyən edə bilər. Fərmandan aydın olur ki, millətə qarşı törədilmiş bu soyqırım uzun müddət tarixin səhifələrindən gizlədilməyə çalışılmışdır: "Azərbaycan xalqına qarşı dəfələrlə törədilmiş və uzun illərdən bəri öz siyasi-hüquqi qiymətini almamış soyqırımı da tarixin aqılmaşığı səhifələrindən biridir" [3, s. 3].

Fərəc Fərəcov "Yayıçı soyqırımı" kitabında "Andronik kimdir?" başlıqlı yazısında nəql etdiyi hadisələrin inkişafını müvəqqəti olaraq dayandıraraq, maraqlı qəsb edən, konkret desək, Yayıçı haqqında maraqlı məlumatlar verir. Müəllifin hadisələrin inkişafını müvəqqəti olaraq dayandıraraq öz reaksiyasını lirik haşiylərdə verməsi maraqlı qəsb edir: "Yayıçı Naxçıvan Muxtar Respublikasının üç böyük kəndindən (Nehrəm və Cəhri) biridir. Culfə rayonunun isə ən iri yaşayış məntəqəsidir. Arazın sahilində, "Qızıl qaya" adlanan dağın əyərində yerləşən bu kəndin qədim, köklü tarixi vardır. IX əsrdə yarandığı ehtimal edilir. Kəndin sakinləri oğuz tayfalarının törəmələridir" [3, s. 48].

Fərəc Fərəcov "Yayıçı soyqırımı" kitabında Yayıçıda baş vermiş soyqırıma yaşlı nəslin nümayəndələrindən eşitdiklərinin əsasında cavab verməyə nail ola bilər. Məsələn, "İnamlı və imanlı kəsin torpağı düşmənlərdə tapdığında qala bilməz..." başlıqlı yazıda Məşədi Əli Cəfərovun danışdıqlarına əsaslanaraq, baş vermiş tarixi hadisəyə qiymət verməyə cəhd etmiş müəllif haşiylərdə çıxaraq, danışan haqqında oxucuya lazımi məlumat çatdırır: "Müəllif Məşədi Əli Cəfərov 1942-ci ildə Yayıçıda anadan olub. Burada böyüyüb yaşa dolub. Kəndimizin hərməli ağsaqqallarındandır. Yayıçı kənd məscidinin axundu kimi dini işlərə rəhbərlik edir" [3, s. 66].

"Üzdə "qardaş", içdə cəllad" başlıqlı yazıda təqdim edilmiş haşiylərdə xeyrin şər üzərində qəlib gəlməsinin bariz nümunəsidir. Belə ki, Andronikin törətdiyi soyqırım nəticəsində ermənilərin öldürüldüyü uşağın sağ qalması, yəni Abbasın sağ qalması faktı İhsan İsmayilov və onun həyat yoldaşı Zəhra xalının xatirələrində əksini tapa bilməmişdir. Lakin Fərəc Fərəcov nəql edilən hadisəni müvəqqəti olaraq dayandıraraq haşiylərdə çıxır. Haşiylərdə müəllif Abbasın kim olmasına aydınlıq gətirmişdir: "Erməni qamçısı ilə vurulub yerə sorılan həmin uşaq yaşamış, şərhli bir ömür yolu keçmişdir. O, mayor rütbəsinə yüksəlmiş, kəndimizdən yetişən ilk təyarrəci olmuşdur" [3, s.61]. Bu fakt bir daha soyqırımın ağır nəticələrini gözümüzə canlandırır. Soyqırımın qurbanı olmuş uşaqlar, analarının bətlərində öldürülmüş körpələr sağ qalsaydılar onlar da xalqın qeyrətli, layəqətli övladları olacaqdılar.

Soyqırımla bağlı başqa əsərlərin qələmə alınması faktı bir ziyalı kimi Fərəc Fərəcovun diqqətindən qaçmamışdır. Müəllif həmin əsərləri xatırlamaqla, əsərdə əks etdirmək istədiyini ideya və fikirləri tarixi faktlarla olduqca kimi, bədi faktlarla da təsdiqləməyə cəhd etmişdir. Məsələn, "Yayıçı soyqırımı" kitabında Azərbaycan nəsrinin yaradıcılarından olan M.S.Orudubadinin 1908-ci ildə qələmə aldığı "Qanlı sənələr" əsərinin xatırlanması yersiz deyil. Müəllifin qələmə aldığı əsərlə səsleşən bu əsər tarixi haqiqətlərin üzə çıxarılmasına yardımçı olan dəyərli nəsr nümunəsidir. M.S.Orudubadinin özünün canlı müşahidələrlə bərabər 245 müxbir məktubu əsasında tarixi faktlara əsaslanaraq qələmə alınmış "Qanlı sənələr" əsəri kimi Fərəc Fərəcovun da qələmə almış olduğu "Yayıçı soyqırımı" əsəri xalqımıza qarşı törədilmiş soyqırımı əks etdirmişdir. M.S.Orudubadinin "Qanlı sənələr" əsərində qeyd etmişdir ki, "Mənim məqsədim müsəlman və ermənilərin iki il ərzində törətdikləri səhv və xətərlərini söyləməkdir... Bəlkə, onların və bizim bu xətərlərdən ötrü təəssüflə layiq bir halda gələcək qarşısında xəcalət çəkəcəyimizi deyib durmaqdır". Bu baxımdan, M.S.Orudubadinin "Qanlı sənələr" əsərinin "Yayıçı soyqırımı" əsərində xatırlanması təqdirəlayiq bir əməldir. F.Fərəcov yazıcının "Qanlı sənələr" əsərində bu problema toxunaraq qələmə almışdır: "Müəllif milli qırğının törədilməsində erməni-dəşnak partiyasının mənfur siyasəti ilə bərabər, çar hökumətinin də çirkin mövqeyini faktlar əsasında oxuculara çatdırmışdır. Əsərdə xalqımızın başına gətirilən müsibətlərdən geniş bəhs olunur" [3, s. 19].

Fərəc Fərəcov türkölə və yazıcı Əhməd bəy Ağayevin də xalqın soyqırımına qarşı biganə qalmadığına toxunmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, Əhməd Ağaoğlu 1905-ci ildə dəşnak ermənilərə qarşı mübarizə aparmaq üçün Difaş təşkilatını yaratması ilə tarixə adını yazdırmışdır. Əhməd

Ağaoglu 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin köməyinə gəlmiş Qafqaz İslam Ordusu komandanının siyasi müşaviri olması ilə də törədilən soyqırma qarşı mübarizə aparmışdır. Fərəc Fərəcovun belə tarixi şəxsiyyəti kitabında anması tarixi şəxsiyyətlərə verilən qiymət kimi dəyərləndirilməlidir: “Əhməd bəy Ağayev 1906-cı ildə Gəncədə erməni soyqırımları ilə bağlı çıxış edərək demişdir: “Yer üzündə Allahın yaratdığı nə qədər vəhşi və yırtıcı heyvan varsa, onlar başqa heyvanları parçalayırlar, amma öz həmcinslərinə əsla toxunmazlar. Nə acıdır ki, vəhşi heyvanların yapmadıqlarını ermənilər yapırırlar. Tarixdə bu naxoş hadisəyə bənzər heç bir hadisəyə rast gəlməmişik” [3, s. 19].

Fərəc Fərəcov “Yaycı soyqırımı” kitabında Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin mərt qırğınları ilə bağlı yaratdığı Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasına bəslədiyi Ələkbər bəy Xasməmmədovun 1918-ci ilin noyabrında qələmə aldığı yazısından bir parça verməklə ermənilərin törətdikləri vəhşiliklərə işıq sala bilmişdir: “Evlər yandırılır, alova burunmuş evlərdən qaçan kişilər, qadınlar, uşaqlar, ümumiyyətlə küçələrdə görünən hər kəs güllələnir. Ermənilər evlərə soxulur, qarşılarna çıxan hər kəsi öldürür, evləri qarət edirdilər. Şəhərin küçələrində meyitlər qalaqlanmışdı. Meyitlər arasında doşları kasılmış, qarınları doğranmış qadın meyitləri atılıb qalmışdı” [3, s. 22].

Fərəc Fərəcov “Yaycı soyqırımı” əsərinin “Ən böyük qətlim – Yaycı soyqırımı” adlı ikinci bölmədə də soyqırımların təsvirini xatirələr əsasında açıqlamağa nail ola bilmişdir. Müəllif “Yaycıda nələr olub?” başlıq yazısında Hüseyn Cəfərov, Səfər Əliyev, Həsən İsmayilov, Əbülfəz Mövlayev, Məşədi Əli Cəfərov, Əbülfəz Süleymanov kimi şəxslərin xatirələri əsasında Yaycı soyqırımına aydınlıq gətirmişdir. Hüseyn Cəfərovun dedikləri ermənilərin xislətini tam açmışdır: “...bu, çox dəhşətli qırğın olmuşdur. Quduzlaşmış ermənilərin biz müsəlmanlara qarşı əsl qətlimi idi...” [3, s. 54]. “Həmişəni düşmənlə bilən, dost çixsa bəxtinizə” başlıq yazıda Səfər Əliyevin Andronikin mənfur əməllərini açıqlaması özünü göstərməkdə, nə də onun əsarətində insanlığı deyilən heç nə yox idi. Gör necə qaniçən, alçaq adamlardı ki, kənddən elçi sifətində onlarla danışıq aparmağa gedən üç nəfər ağsaqqalı da öldürməkdən çəkinməmişdir” [3, s. 57].

Muharibənin yazılmamış qanunudur ki, gəndərlilik eyni zəval yoxdur. Şərqdə zəval ifadəsi işlədilmişdir. Qalib hökmdarlar məğlub olan tərəfi əsarətdə saxlamaq üçün onların övladlarını və ya doğma insanlarını zəval olaraq saraylarında yaşadırdılar. Bir növ girov saxlayırdılar. Elçi sifəti ilə hərbi bərişigə və ya hərbi danışıqə gedən şəxslərin zəval, yəni girov saxlanması yolverilməz idi. Lakin Andronik Yaycı kəndindən elçi sifəti ilə onun yanına gəlmiş üç ağsaqqalı öldürməsi onun məkrli siyasətinin göstəricisidir.

Ədəbiyyatşünaslıqda sənədlik anlayışı müxtəlif aspektlərdə tədqiq edilmişdir. Ədəbiyyatda bədii-sənədlik növ, janr, bədii ədəbiyyata, publisistikaya xas xüsusiyyətlər kimi tədqiq edilmişdir. Bir sıra fikir ayrılıqlarına səbəb olmuşdur. Sənədli ədəbiyyatda janr qarışıqlığı ilə yalnız sənədli bədii metod kimi qəbul etdikdə açıqlamaq mümkündür. Sənədli ədəbiyyat bədii ədəbiyyatda sənədli janr elementlərinin yer alması ilə əlaqədar olaraq əsərin janrını məzmunu dəyişikliyinə uğratmağa nail ola bilər. Sənədlik sənədli əsərdə müəllifin tarixi fakt və olayları əsərin konsepsiyasına uyğun şəkildə təqdim edir. Məsələn, epik növün həcmi etibarilə hekayəyə yaxın, hekayədən fərqli olan oçerklər faktiki həyat materialı, sənədlik əsərdə qələmə alınır. Sənədlik əsərdə qələmə alınır dedikdə, əsər müəllifinin təsvir etdiyi qəhrəmanın adını, tərcümeyi-halının səciyyəvi faktlarını real həyatda necə varsa, o şəkildə təqdim edir. Xatirə və yaxud memuarları da oçerklər kimi faktiki həyat materialı və sənədlik əsərdə qələmə alınır. Xatirə və yaxud memuarların oçerkdən fərqli olaraq, bir şəxsdən bəhs etmək kimi məhdudluğu yoxdur. Xatirədə isə əsas şərt müəllifin iştirak etdiyi, şahidi olduğu hadisələri təsvir etməkdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, tədqiqatçılar tərəfindən İravan şəhərinin salınması ilə əlaqədar müxtəlif fikirlər mövcuddur. İravan şəhərinin salınmasını müxtəlif dövrlərə aid olması faktı da özünü göstərmişdir. Məsələn, XVII əsrdə yaşayb-yaratmış türk coğrafiyaşünası Evliya Çələbi İravanın XV əsrdə salınması faktına toxunmuşdur: “Hicri – 810 (1407-08)-cu ildə Əmir Teymurun tacirlərindən Xacə xan Ləhicani adlı tacir Rəvan torpağına qədəm qoyduqda çox münbit, məhsuldar torpaq görür. Öz ailə üzvləri ilə burada sakin olur. Gündən-günə düyü əkinə hesabına varlanaraq bu böyük kəndin əsasını qoyur” [2, s. 50].

Q.Qeybullayev isə İravanın XVI əsrdən məlum olması faktını iddia edərək qələmə almışdır ki, “... yaşayış məntəqəsi kimi Yerevan yalnız XVI əsrdən məlumdur” [4, s. 40].

XVII əsr fransız səyyahı Jan Şarden [5, s.21] İravadan olmuş. İravan qalasını təsvir edərkən, onun kiçik bir şəhərdən böyük, oval formasında olduğunu qeyd etmişdir. Səyyah onu da vurğulamışdır ki, İravan qalasının dairəsi dörd min addım olub, təxminən 800 evdən ibarətdir. Jan Şardenin toxunduğu əsas məsələ odur ki, İravan qalasında yaşayan insanlar ancaq təmizqanlı səfəvilər olmuşdur.

Fərəc Fərəcovun “Yaycı soyqırımı” əsərində sənədliyyə müraciət etməsi təsvir etdiyi problemlərə sənədlərlə, faktlarla aydınlıq gətirmək məqsədi daşmışdır. Son dövrlər söz sənətində hibrid janr konstruksiyaları yaranmaqdadır. Bu özünü həm bədii ədəbiyyatda, həm də publisistikada göstərməkdədir. Belə ki, müasir mərhələdə sənədli, publisistik, elmi janrlar yeni janr konstruksiyaları formalaşdırmaqdadır. Sənədli və bədii janrların qarşılıqlı əlaqə formaları müxtəlif ola bilər və ilk növbədə, sənədin (tarixi faktın) bədii mənasının yenidən işlənilməsi, müasir dövrdə “müstəqil estetik mənə alması” [6, s. 421] ilə səciyyələndirilir. Fərəc Fərəcov sənədi (faktı) “Yaycı soyqırımı” əsərinin mətninin fabulasına daxil etmişdir. Müəllif rəsmi sənədlərlə yanaşı, insanların xatirələrindən fəal istifadə edərək, müəllif şərhli ilə təqdim etmişdir.

Sənədli faktlardan biri kimi “Yaycı soyqırımı” kitabında Rusiyanın dövlətçilik tarixində və siyasətində önəmli, maraqlı bir sənəd kimi diqqəti cəlb edən rus imperatoru olmuş I Pyotrun “Vəsiyyətə”sinin təqdim edilməsi maraqlı doğurur. Bu vəsiyyətnamə dövrünün dünyanın siyasi proseslərinin dəyişdirilməsi, gələcək siyasi modelin formalaşdırılması təklifləri, İsveç, Norveç, Danimarka, Türkiyəni, İrani, Polşanı, İtaliyanı, Fransanı fəth edilməsi iddiaları və s. əksini tapmışdır. İstanbulu fəth etmək isə onun ümdə arzusu olaraq, vəsiyyətnaməsində əksini tapmışdır. Ümmilikdə, on iki bənddən ibarət olan vəsiyyətnaməni kitabında təqdim etmiş Fərəc Fərəcov bu vəsiyyətnamədə əksini tapmış fikirlərin soyqırma yol açdığını göstərə bilmişdir. Bu vəsiyyətnamədə I Pyotr dövlətinin, yəni Rusiyanın çiçəklənməsi üçün atılacaq addımlara da toxunmuşdur: “Mümkün qədər Avropa dövlətlərindən müharibə vaxtında hərbi sərkindələri, sülh zamanı isə elm adamlarını Rusiyaya cəlb etməli” fikrini “Vəsiyyətnamə”sinin ikinci bəndində qeyd etmişdir. Dövlətin qələbə qazanması üçün hərbi zamanı hərbiçiləri, sülh zamanı elm adamlarını cəlb etməsi vəsiyyət etməsi təqdirəlayiqdir. Ümmilikdə 12 bənddən ibarət olan bu sənəddə diqqəti cəlb edən əhəmiyyətli I Pyotrun Türkiyə və İrani özünə təqib etməsi, “...Türkiyə dövləti məhv olmadan İravanın canını almağımız məsləhət deyil” kimi vəsiyyət etməsi də siyasi proseslərə I Pyotrun verdiyi qiymətdir.

“Yaycı soyqırımı” kitabında müəllifin istifadə etdiyi tarixi sənədlərdən biri də Stepan Şaumyanın Bakı soyqırımı ilə bağlı Moskvaya ünvanladığı teleqramdır. F.Fərəcov teleqramın mətnini kitabda əks etdirməklə oxucusunun nəzarəti tarixi prosesə yönəltməyə cəhd edir. S.Şaumyanın ünvanladığı teleqramın mətnini nəzərdən keçirdikdə, xalqımıza qarşı törədilən soyqırımları bilərəkdən həyata keçirilməsinə bir daha əmin olursan: “Müsəlman millətçi partiyalarının müqaviməti üzündən Bakıda Sovet hakimiyyəti tükəndən asılı idi. Yelizavetpolda (indiki Gəncə) və Tiflisdə möhkəmlənmiş feodal (bəy və xan) ziyalıları başda olmaqla, partiyalar mənsəvlərinin alpaq və qorxaq siyasiyyətində özlərini son zamanlarda Bakıda da çox təvazükarcasına aparırdılar. Əgər onlar Bakıda üstün gəlsəydilər, şəhəri Azərbaycanın paytaxtı olan edər, bütün qeyri-müsəlman ünsürləri tərksilah edib qırırdılar” [3, s. 28].

Fərəc Fərəcov “Yaycı soyqırımı” əsərində təsvir etdiyi hadisələri, çatdırmaq istədiyi ideya və fikirləri təsirli etmək üçün nəzm nümunələrindən də istifadə etmişdir. Bu nümunələrin bir qismi müəllifin özünə aid, digər qismi isə başqa sənətlərə, şairlərə aid nəzm nümunələridir. Məsələn, müəllif “Vedi hadisələri...” başlıq yazısında Zeynal Vəfənin Əkbər Əliyevin qələmə aldığı fikirlərindən Hüseyn Cavidin qələmə almış olduğu

İblis nədir? Cümlə xəyanətlərə bəis,

Ya hər kəsə xain olan insan nədir? İblis!

Misralarını təqdim etmişdir. Bəllidir ki, Hüseyn Cavidin “İblis” faciəsində ədalətsiz müharibə aparana dərindən nifrət əksini tapmışdır. Fərəc Fərəcov da qələmə aldığı əsərində ermənilərin

ədələtsiz müharibə tərəfdarı olmalarını əks etdirmişdir: "...heç kəs bilmir ki hardadır iblis dedi-yimiz o murdar məxluq. Mən deyirəm: harada daşnak təbiətli bir erməni varsa, onun içindədir iblis" [3, s. 33].

Fərəc Fərəcova "Xocalı qətliamı" yazısında özünün qələmə aldığı səkkiz bənddən ibarət olan "O, Xocalıdır!" adlı şeirini təqdim etmişdir. "Xocalı qətliamı" başlıqlı yazının məzmunu və ideyasına uyğun gələn, müəllifin nəsr dili ilə dediklərini, nəzm şəklində əks etdirilməsi maraqlı kəsb edir. Müəllif poetik nümunədə bu ağır dərdi incəliklə qələmə almışdır:

*Dərddər yarışında ən uca dağdır,
Dərdini ellərə bəyan eyləyin.
Talanmış ocaqdır, qurumuş bağıdır,
Nalasin ulduza, aya söyləyin.*

Fərəc Fərəcova "O, Xocalıdır!" şeirində erməni xislətini, mənfur əməllərinə də işıq sala bilmiş, bəşəriyyəti onlardan qorumağa çağırış etmişdir:

*İblis xislətlər "göz yaşı" tökür,
Məkrini dünyaya sırtıyır müdam.
Əl atıb çürümüş palanlar sökür,
Qovrulur içində, mat qalır adam.*

Fərəc Fərəcova Azərbaycan xalqının tarixi səhifəsinə qara hərfərlə yazılmış Xocalının başına gətirilmiş faciələri həm şeirində, həm də publisistik yazısında əks etdirməyə nadir olur: "bir gecədə şəhərdə dəhşətli qətliam törəndi, ağılaşmaz vəhşiliklər həyata keçirildi. Beləliklə, daşuraklı ermənilərin zaman-zaman başımıza gətirdikləri soyqırımlara biri də əlavə olundu: Xocalı qətliamı!" [3, s. 40].

Fərəc Fərəcova "Yaycı soyqırımı" kitabında əksini tapmış obrazlara münasibət birmənalı deyildir. Obraz anlayışı müasir dövrimizdə birmənalı qarşılanmamışdır. Bədii obraz özündə estetik dəyər təmsil edərək insan həyatının real lövhələrinin bədii təsviridir. Fərəc Fərəcova "Yaycı soyqırımı" əsərində də obrazlar müəllif ideyalarının və bədii təfəkkürünün təzahür formalarından biri kimi özünü büruzə vermişdir. Əsərdə əksini tapmış obraz varlığının mahiyyətini ifadə edir. Fərəc Fərəcova "Yaycı soyqırımı" kitabında bədii obraz anlayışı bədii əsərin üsürü kimi başa düşülür: insan obrazı, təbiət obrazı, əşya obrazı, hiss obrazı, obraz-təfərruat və s.

Fərəc Fərəcova "Yaycı soyqırımı" əsərində obrazı yaratmaq üçün müəyyən qrup insanlara, əşyalara və proseslərə xas xüsusiyyətlərinin ümumiləşdirilməsi şəkildə əks etdirilməsinə cəhd etmişdir. Fərəc Fərəcova geniş və məhdud mənada istifadə etdiyi obrazlar fərdi cizgiləri fərdi xüsusiyyətlərini ilə başqa obrazlardan fərqlənir.

F. Fərəcova təbiət hadisələrinə və müxtəlif insanlara münasibətini məhz obraz vasitəsilə bildirməyə nail ola bilmişdir.

Obraz anlayışı məhdud və geniş mənada işlənir. Obraz məhdud mənada konkret və eyni zamanda ümumiləşdirilmiş şəxs bildirir, yalnız konkret personajları və ya ədəbi qəhrəmanları əks etdirir. Bizim fikrimizcə, "bədii obraz" in belə anlaşılması bu terminin daralmasıdır. Obrazın geniş mənada işlənməsini isə mənfəi və müsbət obrazlarda, insan obrazında, əşya obrazında və s. rast gəlirik. Müəllif "Məkrli köçürmələr" adlı birinci bölümü ermənilərin kim olması sualına cavab axtarı. Cavabında isə erməninin surətini yaratmağa nail ola bilir: "Yer üzərində yüzlərlə, minlərlə millət, xalq və etnik qruplar yaşayır. Onlardan birinin də adı "erməni"dir. "Erməni" sözü indi onları yaxından tanıyan, onların içi dünyalarına bələd olan insanların qulaqlarında hiyləgərlik, xainlik simvolu kimi səslənib" [3, s. 9].

"Yaycı soyqırımı" kitabında Fərəc Fərəcova xeyriyyəçi məssenat və milyonçu Hacı Zeynalabdin Tağıyevini obrazını yaratmışdır. Qısa epizodik hadisəni nəql edən F. Fərəcova Azərbaycan xalqının tarixinə adını qızıl hərfərlə yazdırmış, milli kadrların hazırlanmasında, incəsənət, jurnalüstəlik və təhsilin qurulmasında əməyi keçmiş H.Z. Tağıyevini yaddaqalan obrazını yaddaşlara

həkk edir. Müəllif onu erməni cəlladlarından fərqləndirən insanı xüsusiyyətlərini açıqlamağa nail ola bilmişdir. Millətin atası adlandırılan Tağıyevini 1905-ci il hadisələri zamanı ona pənah götürmüş 40 nəfər erməni arvad-uşağı xilas etməsi kitabda əks etdirilmişdir. Müəllif bu missiyaya yerinə yetirən Hacınin yalan danışmasını qəbahət hesab etmir. Hətta erməniləri qorumaq üçün müqəddəs kitabımız Qurana yalandan and içməsi məqamına millət atasının öz dili aydınlıq gətirir: "Hacı Qurani götürüb and içir ki, mənim evimdə erməni arvadları yoxdur.

Qoçular bu sözlərə inanıb oradan uzaqlaşanda Hacınin yanındakı adam həyəcanla dillənir:

- Ay Hacı, sən neylədin, neylədin!

Hacı deyir:

- Mən neylədim?

- Sən Allahın yanında günahkar oldun! Qurana yalandan and içdin!

- Mən Allahın 40 günahsız bəndəsini xilas etdim, bir özümü günahla batırdım. Əgər Allah Allahdırsa, məni bağışlar..." [3, s. 20]

Fərəc Fərəcova "Yaycı soyqırımı" kitabında qələmə aldığı insan surətlərindən biri də fərdiləşdirmə yolu ilə yarada bildiyi azərbaycanlılara və türk xalqına qarşı soyqırım törətmiş Andronik Ozanyanın surətidir. Təbii ki, mənfəi surətini... Müəllif kitabın "Ən böyük qətliam – Yaycı soyqırımı" adlı ikinci bölümüdə "Andronik kimdir?" başlıqlı yazı yer almışdır. Müəllif "Andronik kimdir?" yazısında Andronikin surətini tam şəkildə verməyə nail ola bilmişdir. Kitabın "Məkrli köçürmələr" adlı birinci bölümündə Andronikin mənfəi obrazının şahidi olur.

Fərəc Fərəcova "Andronik kimdir?" sualına cavab verməyə nail ola bilmişdir: "Andronik Ozanyan 1865-ci ildə Türkiyədə anadan olmuşdur. Türk Ordusuna xidmət etmiş, böyük zabit rütbəsinə yüksəlmişdir. O da digər ermənilər kimi "böyük Ermənistan" yaratmaq "xastəliyinə tutulmuş", ordudan qaçaraq özü kimi millətçi soydaşlarını başına toplamış, iğtişələr törətmiş, terrorçuluqla məşğul olmuşdur". [3, s. 44]

Nəticə / Conclusion

Fərəc Fərəcova qələmə aldığı "Yaycı soyqırımı" əsərinin əhəmiyyəti odur ki, əsər xalqın tarixi yaddaşından silinməsinə edilmiş cəhdlərin heç də uğurlu olmadığını göstəricisidir. Fərəc Fərəcova özünün verə bildiyi qələmə aldığı kimi "amma təəssüflər olsun ki, ermənilərin xalqımızın başına gətirdiyi neçə-neçə fərdi soyqırımı kimi Yaycı qətliamı da sovet dövləti zamanı busubütün unuduruldu. Elə böyük, dəhşətli faciələrin sadəcə bir qrup dəliqanlı erməninin şiltaqlığı olduğunu inandırmağa çalışırlar". Müəllifin ürəkəğrı ilə qələmə aldığı bu cümlələr tariximizə qarşı edilmiş məkrli oyunlardan biri idi. Hadisələrin canlı şahidləri olmuş şəxslərin fikirlərini qələmə alınmasına müəllif təəssüf hiss keçirsə də, bu yaşanmış reallıq idi: "Bəlkə də belə unutanlığımızdır ki, o vaxtlar Yaycı soyqırının canlı şahidlərinin söhbətlərini fərqimizə vərmişdik, "bunlar na vaxta gərayımız olar", – deyə qeydlər götürməyə belə əhəmiyyət vərmişdik" [3, s. 43]. Bütün bu qeydlərə baxmayaraq, "Yaycı soyqırımı" kimi əsərlərin qələmə alınması milli şüurun inkişafına təsirli özünə bilməz. Fərəc Fərəcova "Yaycı soyqırımı" əsəri tarixi yaddaşın dirçəlməsini, tarixin unudulmasını əks etdirə bilmişdir.

Ədəbiyyat / References

1. Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı // Yaycı soyqırımı. Naxçıvan, Əcəmi, 2002.
2. Çələbi E. Səyahətnamə (Azərbaycan tarixinə aid seçmələr). Bakı: Azərnaşr, 1997.
3. Fərəcova F. Yaycı soyqırımı. Naxçıvan, Əcəmi, 2002.
4. Qeybullayev Q. Qədim Türklər və Ermənistan. Bakı: Azərnaşr, 1992.
5. Şarden Y. Səyahətnamə. Parisdən İsfahana səyahət. Amsterdam, 1711. Bakı: Elm, 1994.
6. Палиевский П.В. Роль документа в организации художественного целого / П.В.Палиевский// Проблемы художественной формы социалистического реализма. В 2 т. – М., 1971. – Т. 1.

Проблематика и жанровые особенности произведения Фараджа Фараджова “Яйджинский геноцид”

Салида Шарифова

Доктор филологических наук

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА, Азербайджан.

E-mail: sharifovalida@tambler.ru

Резюме. Произведение Фараджа Фараджова, состоящее из трех частей (часть I “Коварные переселения”, часть II “Самая большая резня - Яйджинский геноцид”, часть III “Даже если с той ужасной трагедии пройдут времена”), посвящено проблеме геноцида, имевшее место в отношении нашего народа. В произведении описываются не только сам геноцид Яйджи, но и иные геноциды, которые были устроены против азербайджанского народа на протяжении всей истории. Выражая свое отношение к проблеме геноцида, с периодичностью совершаемые против нашего народа, автор раскрывает их суть: геноциды, совершенные в Баку, различных частях Бакинской губернии, а также в Шемахе, Губе, Нахичевани, Зангезуре, Карабахе и других районах. В книге автор смог раскрыть весь ужас, античеловечность и аморальность геноцида в независимости от того, против какого народа он совершен.

Ключевые слова: геноцид, “Яйджинский геноцид”, жанровые смешение, публицистика, документальные факты